

Književne obznane.

Kritički pogled na djela o slavenskom pravu.

OD PROF. DR. J. HANELA.

Prije kratko tek doba počeli su iztraživaoci na polju kulturnoga života Slavenâ obraćati pažnju svoju na jednu od najplemenitijih stranâ istoga života, naime na njihovo pravo.

Još prije triest četrdeset godišta tvrdilo se je sasvim ozbiljno, da netreba za konstrukciju prava slavenskoga u njegovom razvitku ništa drugoga, van premjestiti povjest prava njemačkoga jednim stoljećem kašnje na zemlju Slaveni napućenu.

Ova, osobito od njemačkih učenjakâ, iztaknuta tvrdnja nije se mogla opovrgnuti time, što je godine 1835—39 izašao bio njemački prievod djela Maciejowskoga „Historya prawodawstw Słowiańskich,“ jer je baš ono djelo činilo onu tvrdnju vjerodostojnijom. Ovo bo djelo predstavljalo se je kao sgrada, doduše kolosalna, ali podignuta bez kritičkoga protriebljenja materijala, bez svake harmonije, rek bi uz sudjelovanje prigode.¹

Samo su se pojedine radnje izticala, te su opravdale temeljite dvojbe o pravednosti pomenute tvrdnje, prema kojoj nebi se imali Slaveni ponositi poviešću najvažnije strane razvitka narodnoga života, života naime pravnoga.

Radnja Ewersa — das älteste Recht der Russen, — Lelewelovo początłowe prawodawstw polskic, izvrstno opisane najstarijega pravnoga stanja u Röpellovoj poviesti Poljske i pojedine druge radnje nagovicštale su, da će se sigurno postići liepih rezultatâ, kad budu vrela za spoznanje slavenskoga bića na polju pravnom na vidik iznešena i obćoj porabi pristupna.

Zbilja su i počeli izvrstni vještaci slavenski u tu svrhu raditi, te

¹ Pače uvidjavni i učeni povjestnik Sybel izkazao je o pomenutom djelu Maciejowskoga, da „in seiner Rechtsgeschichte eine grossartige Verwirrung aller Stämme und Zeiten herrscht.“ — Entsthg. d. dtsch. Kgths. 17. n. 1.

su do skora na svjetlo izdani sbornici pravnih vriela, na temelju kojih bi se mogao iztraživalac pouzdano zadubiti u prošlost i ondje objasniti slavenski pravni život.

Do skora prodrlo je i kod slavenskih učenjakâ osvjeđenje, da treba za konstrukciju slavenske pravne povjesti, kako ju je hotio Maciejowski pružiti, kao prorađnje monografijâ, koje bi objasnile, temeljeć se na vrelih i kritično nje rabeć, pojedine institute prava razvita kod slavenskih narodâ.

Ovim načinom uredilo se je već prilično mnogo na ovom polju, te se gotovo svaki dan javljaju nove radnje tako, da postaje pregled njihov sve teži i nestašica radnje, koja bi imala taj pregled olakotiti, sve se više osjeća. A ipak je od velike važnosti baš na polju slavenske pravne poviesti, koja nam takav amplus campus agendi prikazuje, al na kojem se je do sada jošte tako malo radnikâ sakupilo, da bi se onim, koji bi htjeli težati takodjer to polje, imao čim više olakotiti početak radnje.

S toga razloga smo odlučili progovoriti na kratko u pojedinim člancih o novih i pojedinim starijih radnjah, važnih za iztraživanje slavenske pravne poviesti, te time doprinieti do znanstvene njezine ocjene.

I.

Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Knjiga prva. Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga. Osnovao, skupio, uredio V. Bogišić. Na sviet izdala jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. U Zagrebu 1874.

Već u prvoj svečanoj sjednici jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 28. srpnja 1867 označi predsjednik njezin kao jednu izmedju glavnih zadaća akademije, sabirati i izdavati gradju za nepisano pravo nalazeće se u običajih našega puka.

I sbilja pravo je obratila akademija pažnju i sile svoje na izpunjenje ove zadaće, jer to zaslužuje važnost njezina u potpunosti mjeri. Narodni običaji, osobito oni, koji se na pravo protežu, zanimivim i važnim su predmetom iztraživanja i razmatranja.

U svakdanjem životu malo se obazire narod, osobito taj, na koji su neznatno uplivali tudji elementi, na pisane zakone, naredbe vladine itd., već se vlada u raznovrstnih svojih odnošajih ponajviše po posebnih svojih pravih, po zakonih, koji su se izradili njegovim životom, te se ustalili njegovimi nazori i običaji.

Ciele generacije živu niti nepoznajuć zakonika, koji jim je dala vlada, niti se nebrinuć za pisane zakone. One živu u sferi njihovih potreba osebnim životom, javljajućim se kao rezultat dosadašnjega njihovoga razvitka, razvitka celoga njihova narodnoga bića. U narodnih običajih pako odsieva se isto biće; bez njihova poznavanja nije moguće niti ovoga spoznati.

S toga razloga su već više puta izvrstne sile nastojale oko sakupljanja narodnih običaja, da se tačnije progleda u karakter naroda ¹.

Pače i pojedine vlade su se brinule oko postignuća istoga cilja, te su dale povod sakupljivanju osobito pravnih običaja narodnih, da tako postignu najsigurniji temelj za razmatranje i shvaćanje narodnoga karaktera, te za sgodno i dosadašnjemu razvitku naroda primjereno zakonarstvo ².

¹ Da samo malo iz mnogobrojnih radnja na ovom polju iztaknemo, spomenut ćemo radnju *Макарова* — Древняя и новая борьба, клятвы и присяги русских (Въ трудахъ и лѣт. ист. и древн. ч. IV. кн. I.); *Снегирева* — Русскіе въ своихъ пословицахъ; *Крбена* — Písňe a říkadla; *Kulde* — Svadba v nár. Českoslov.; *Sušila* i dr.

² U tom obziru odlikovala se je osobito vlada ruska, te se neće valjda neumjestnim smatrati, ako u kratko samo iztaknemo korake, koje je ona učinila, da se sakupe narodni pravni običaji. Već g. 1847 i 1848 razposlalo je rusko ministarstvo državnih imanja (министерство Государственныхъ имуществъ) naputak, po kojemu je tražila od mjestnih palatъ Госуд. имущ. viesti o pravnih običajih kod vladinih seljaka glede reda nasljedjenja u seljaka u obće, osobito pako o pravu dosluženika na nasljedstvo. Uredne viesti na temelju toga naputka izdane su u Журн. министр. Госуд. имущ. 1861 г., te se tamo nalazi članak *Барыкова* — Наслѣдованіе у государственныхъ крестьянъ, napisani na temelju onih viesti. Nu taj članak, premda već po samom predmetu svojemu vrlo zanimiv, neizcerpljuje nit iz daleka cijelo pitanje, s jedne strane sbog nepodpunitosti podataka, s druge pako sbog toga, što se proteže samo na jedan razred seljačkoga pučanstva.

Iste godine 1847, kad se je ministarstvo počelo brinuti za sabiranje pravnih običaja narodnih, razposlalo je Императорское Русское Географическое Общество takodjer naputak, po kojem su se svi, želeći raditi na korist etnografije, imali dojaviti, da će dostaviti po stanovitom planu opisivanje mjestnih odnošaja. Po ovom naputku imalo se je takodjer medju drugim paziti i na pravne običaje. Gradju, koju je ovim putem общество dobivalo, izdavalo je, počamši od g. 1853, въ Этнографическомъ Сборникѣ. Njekolicina izmedju članaka, tamo objelodanjenih, sadržava sbilja zanimive viesti o pravnih običajih. Al viesti ove su većinom nepodpune i samo odlomci, čemu je glavni uzrok taj, što sakupljači etnografičke gradje nisu mogli, niti možda sbog pomanjkanja pravničkoga izobraženja nisu znali paziti na potankosti pitanja;

Svaki dakle, kojemu stoji do iztraživanja pravnoga života kod Slavenâ, s radošću je pozdravio odluku akademije, s toplim je učešćem pratio napredak rada u izpunjenje one odluke uložena, o kojem su od god do god razlog davali izvještaji o sabiranju narodnih pravnih običajâ, objelodanjeni u Radu jugoslav. akademije. Željno se je dakle izgledavao rad, koji je imao predočiti plodove ovih radnjâ. Ovo je ona radjevina, koju smo gore iztaknuli, i o kojoj kanimo nekoliko rieči na prvom mjestu svoga književnoga razgleda prosloriti.

Rad, što ga je evo Bogišić osnovao, skupio, uredio, prikazuje nam se kao debela knjiga od LXXIV (—VI predgovor; VI—LIX pristup; LXI—LXXIV pitanja, na koja se u ovoj knjizi odgovara), te 714 stranâ velike osmine.

Buduć je g. Bogišić u pristupu k pravomu sadržaju sbornika iztaknuo temeljna načela za svoju radnju u obće, te za njezino izdanje u stanovitoj formi, to budi i nam dozvoljeno, obazreti se ponajprije na pristup. Obsežnost njegova dosta nam daje povoda k tomu.

Prije svega obraća g. Bogišić pažnju našu na nedostatak harmonije pače opreku, vladajuću s jedne strane među pravničkom naukom, s druge pako faktičnim i odnošaji društveno-pravnoga bivanja narodnog na slovenskom jugu.

Taj pojav pruža mu izlazište razmatranju o važnosti narodnih

napokon niti nije bio pomenuti naputak glede pravnih običajâ podpun niti točan, usljed česa niti rezultati nisu mogli mnogo valjati. Al buduće se je već težnja za sakupljivanjem pravnih običajâ probudila bila, nastavljala se je radnja u tom obziru, te se pojavilo više članakâ, posvećenih ovomu predmetu. Tako je napisao urednik Архива истор. и практ. слѣдствій — *Калачовъ* članak, naštampani u istom sborniku 1859 g. II. kn. : „Юридическіе обычаи крестьянъ въ нѣкоторыхъ мѣстностяхъ“; и Журн. Минист. Юст. 1862 г. naštampan je članak *Мулова*: „О значеніи нар. юридическихъ обычаевъ.“ Isti pisac počeo je g. 1862 u časopisu „Вѣкъ“ štampati članak „О народныхъ обычаяхъ“, koji je imao biti naputkom za sakupljače gradje za sbornik narodnih pravnih običajâ. God. napokon 1867 (?) izdale je этнографическое отдѣленіе Имп. Русск. географич. общества, te razposlale po zemlji: „Программу для собиранія народныхъ юридическихъ обычаевъ“, u kojoj se nalazi za uvodom, sadržavajućim kratku ocjenu narodnih pravnih običajâ, te pregled proradnjâ u svrhu njihovoga sakupljenja umi i dosta obširni naputak za sakupljače. U naputku tom se nalaze ne samo stanovita pitanja, već se ova i primjeri razjasnjuju, što je od osobite važnosti za tačno shvaćanje pitanjâ, dakle i sgodnost samih odgovorâ.

pravnih običajâ, o nuždi njihovoga sakupljanja, kao što i o potrebi izdanja njegove radnje.

Okolnost, što se zakon i pravni običaj sudovâ nenalazi u suglasju sa nazori, koji postoje i glede pojedinih pravnih odnošajâ i glede svega prava u obće kod puka, osobito kod nižih nepismenih razredâ njegovih, tumači g. B. kao posljedicu hotimičnoga udaljivanja „izučenih“ pravnikâ od narodnoga, dakle i potrebam naroda najprikladnijega temelja prava, hotimičnoga prisvajanja tuđjih, rimskih, te u obće zapadnih nazorâ, kao posljedicu napokon obiesti, koja prezirnim okom gleda na seljaka, koji si nije osvojio načela ove „ratio scripta“, sadržavajuće naputak za točno shvaćanje svih pravnih odnošajâ u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, koji nije „učenim“ putem došao do pravničkoga znanja. Zato dovikuje g. B. našim učenicim pravnikom rieči Puchte: „Oni se mogu svemu drugomu prije priljubiti, nego li tomu, što je narodno, svaku drugu formu prije pojmiti i izraditi, nego li narodnu, vole se svakomu drugomu djelovanju posvetiti, nego li narodnomu, pače i to, što načine narodnoga posla, odgovara tako slabo cijeli, da rezultatima nije nikako moguće druge privući k narodnomu radu.“

Premda nekanimo postati branitelji izučenih naših pravnikâ, premda podpuno priznajemo, da su oni dielomice tomu krivi, što se zakonarstvo više puta neprikazuje — kako bi imalo — kao izražaj rezultata dosadašnjega razvitka ideje prava u stanovitom narodu: to se ipak nemožemo složiti sa mnijenjem g. B., da je često nesuglasje zakonâ i pravnih običajâ posljedica puke samovolje pravnikâ, te da se njim izključivo pisati može u grieh.

G. Bogišić predpolaze, da su t. z. izučeni pravnici uplivom svojim kod krojenja prava doveli do zakonarstva, koje se je udaljilo od narodnoga svojega temelja, a time došlo do opreke s pravnimi nazori, u svijesti naroda se utvorivšimi.

Glede prava rimskoga, koje je i g. B-u izhodištem, i glede njegova upliva na narodno pravo, osobito u Njemačkoj, često se je to doduše dokazivalo — akoprem u novije doba i u tom obziru dosta se temeljito o tom dvoumi —; ali niti se nemožemo prilagoditi mnijenju g. B., te pripoznati, da je rimsko pravo uporabom sa strane pravnikâ pokazivalo pomenuti upliv na pravo i zakonarstvo u Slavenâ, niti nebi smo mogli važnost, koja ide rimsko pravo te pravnike izučivše ga glede Njemačke, uobćeniti glede svih tuđjih pravâ, koja su pokazivala upliv kod Slavenâ.

Učeni pravnici dobili su kod Slavenâ razmjerno mnogo kasnije,

i to znatno manji upliv na razvitak prava zakonskoga, nego li je to bilo u Njemačkoj; dočim n. pr. u prvoj polovici XIII. st. Eike iz Reggowa pisao svoj *Sachsenspiegel* u toj nakani, da preprieči, koliko se može, širenje rimskoga prava u sudovih njemačkih: izabrali su žitelji devet gradova vinodolskih jošte oko 1280 do 40 staraca, koji su pamtili pravo svojih otaca, da ga daju na pismo metnuti ¹, postali su dakle zakoni isto tako pod neposrednim uplivom i nadzorom samoga naroda, kao što to bilo kod Germanah u doba pobilježenja njihovih prava narodnih ², gdje nije bilo niti traga jošte uplivu prava rimskoga, te neima takodjer niti u vinodolskom zakonu traga uplivu niti prava tudjega, rimskoga, niti sudjelovanja izučenih pravnikâ.

I kod drugih slavenskih naroda, osobito Čehâ i Poljakâ, nije bio upliv izučenih pravnikâ pretezan niti odlučan za prihvaćanje tudjih prava. Dapače i kod Čehâ a dielomice i kod Poljakâ, na saborih sakupljeni stališ plemićki, prikazujući baš ujedno i stališ izučenih pravnikâ, najviše je branio domaće narodno pravo proti uplivom tudjih prava. Jošte iz XVI. st. mogli bismo tomu mnogo dokazâ navesti.

Tudje pravo baš kod slavenskih naroda nije bilo uvedeno u domaće izučeniimi pravnici, ne školom, već novimi tvorbami, za koje se nisu u samom narodu, kao nosiocu prava, nalazili sgodni temelji niti elementi, uz koje bi se ono moglo priviti, te s njimi se pretvoriti u jedno, za jedinstveni kod svega naroda zajednički dalnji razvitak sposobno pravo.

Tudji pravni nazori uvukli su se kod Slavenâ osobito usljed postanka i razvitka novoga stališa kod njih, stališa građanskoga, koji je postao glavnom podporom tudjih pravnih elemenata u njihovom širenju i čvršćenju na uštrb domaćega prava. Ova, s djelovanjem izučenih pravnikâ u nikakvom savezu nestojeća okolnost postala je uzrokom i onoj disharmoniji, koja se je pokazala medju zakonarstvom i mnogimi pravnimi nazori puka. S početka se nisu doticale puka promjene, prouzročene na polju razvitka

¹ „... izbraše se od svakoga grada vinodolskoga ne vse starijsi na vkup na ke vijahu da se bolje spominjahu v zakonih svojih otac, i od svojih dâd, âa bihu slišali, i njim narediše i ukazaše tesnim zakonom, da bi vse dobre stare izkušene zakone u Vinodolu činili položiti v pisma ...“

² Srv. n. pr. prologus legis Salicæ: „... electi de pluribus viris quatuor . . . qui per tres mallos convenientes omnes causarum origines sollicitè discutiendum tractandis de singulis iudiciis decreverunt . . .“

prava utjecanjem moćnoga onoga faktora, puk je razvijao svoje prvobitno pravo, u njegovoj svijesti živuće, prama svojoj naravi i svojemu karakteru, nit se je obazirao na nove tvorbe oko njega, nit se je brinuo ili brinuti mogao za to, neće li doći do kojekakva sukoba u shvaćanju pojedinih pravnih odnošaja s drugim kojim stališem.

Usljed toga sačuvao je puk u pravu svojem narodni elemenat u većoj čistoći, dočim je stališ građanâ u svojih raznovrstnih doticajih s plemstvom dosta prilika našao, da u mnoge priedjele dovuče tuđe pravne pomisli.

Zato i nalazimo, da se je u pravnih spomenicih puka sačuvao mnogo čišće narodni elemenat, nego li u spomenicih, koji su postali u gradovih. Tako n. pr. baš gradski statuti starohrvatski sadržavaju mnogo tuđinskoga, osobito talijanskoga i njemačkoga, dočim se je u statutih občinskih vjernije sačuvao slavenski karakter prava.

Broj gradovâ, ovih nosioca i širitelja tuđjih pravnih pomisli i mnienja u slavenskih zemljah, uvijek se je umnožavao baš u doba, kad je poslje i usljed nutarnjih razmirica i vanjskih borbâ mal ne u svih zemljah slavenskih zavladała letargija, koja ne samo da nije mogla imati posljedicom odpor proti širenju tuđjinstva, već je dovela do težnje, prilagoditi mu se, jer je, činilo se je, barem materijalno stanje poboljšavalo.

Umnažanje gradovâ, kao što i stalno povećavanje njihove važnosti, bilo je uzrokom i stalnoga širenja se gradskih pravâ, koja su u brzo i glede zemljišnoga obsega valjanosti daleko nadkrilila svakolika druga prava, i glede važnosti svoje za sve stališe u zemlji drugim pravom pravilno se predpostavljala. Već se je i sam plemić često morao brinuti za to, da postane građaninom njekojega grada!

Nu kad je jedanput gradsko, na tuđjih pomislih utemeljeno pravo zadobilo najveću važnost i najveći obseg, onda je sbilja postalo pravo, koje je valjalo i za stališ plemski, te je s početka tvorilo pravo ciele zemlje, pravom iznimnim, imajućim karakter kadkada pače i privilegii odiosi.

Tako je došlo do toga, kad je počela doba kodificiranja, da se je materijal za zakoonike uzimao većinom iz ovoga prava, koje se je pokazivalo kao najobćenitije, a to je bilo baš pravo od narodnoga slavenskoga već svojim poreklom sućno razlućeno.

Time je postala razlika medju pravom, sadržaj jednoga zakonika tvorećim, te pravom, koje je jošte u mnogom obziru kod pojedinih

stališah, osobito obzirom na karakter, koji je dobilo pravo plem-
skih obitelji, valjalo kao pravo izradjeno ciclim razvitkom njihova
života.

Buduć pako nije dopuštala već sama narav ovih zakonikâ —
narav sbornikâ obće i izključivo valjajućih normâ — da se pri-
pozna uza zakonik te volju zakonodavčevu koje drugo jošte pravno
vrelo, buduć su na dalje imale norme u zakoniku iztaknute nositi
karakter nepromjenljivosti, čega kod prava, neuvedenoga u formu
zakonika, neima: nisu mogli kodifikatori niti pripoznati valjanost
drugoga — nezakonskoga — prava u slučajevih, kad su sudovi za-
moljeni, da urede prieporne među strankami odnošaje.

Tako se može doduše dogoditi, da nije postigla osuda, izrečena
od izučenih pravnikâ kao sudacâ, materijalnu istinu, da pače stoji
upravo u opreci sa pojmovi o pravu i pravednosti, koji su se kod
jedne od stranakâ utvorili na temelju nazorâ njezine okoline, na
temelju njezinoga odgojenja i dosadašnjega shvaćanja pravnih od-
nošajâ. Nu ipak nije moguće zamjeriti ovu okolnost izučenim
pravnikom kao krivnju, tumačiti to kao hotimično udaljenje od
elementa narodnoga u pravu; već se ovo mora pripoznati kao po-
sljedica historičke tvorbe, kojoj nisu krivi pravnici.

Nu sam factum, što ga g. B. navodi, disharmonija u shvaćanju
pravnih odnošajâ sa strane juristâ i sa strane puka, disharmonija
među zakoni i pravnimi običaji — ovaj factum sbilja postoji i ne
može se zanijekati; al s druge strane nisu ovomu factumu jedini
pravnici krivi. Uprav oni bo traže, osobito u novije doba, sred-
stva, kojimi bi se dalo doskočiti tomu zlu, kao što to n. pr. po-
kazuju zakoni, koji, sami niknuvši iz praktičnoga života, i sdušno
nastoje zadovoljiti njegovim uvijek iznova se stvarajućim odno-
šajem ¹.

Ukorivši tako izučene pravnike, progovori g. B. o postanku
pravnih običajâ, te se i ovdje pokaže pristašem teorije Puchtine.

Da li je g. B. podpuno iscrpio ovo pitanje, o tom nećemo da
sudimo; jer samomu g. Bogišiću nije stalo do toga, da podpuno
iztraži izvor pravnih običajâ. Nam takodjer nije moguće izjaviti
se o tom, može li se i sada jošte priznati teorija duhovitoga Puchte
podpuno opravdanom, ili barem opravdanom na toliko, koliko ju
opravda g. B. Jedno samo treba da iztaknemo, naime, da se je

¹ Valja samo pročitati zapisnike konferencije Norimberške, da se osvje-
dočimo o istinitosti pomenutoga.

g. B., premda je priznao teoriju Puchtinu i za svoju, te sebe nasljednikom njegovim, ipak odklonio na toliko od iste teorije, da je kod osiecanja pojma običajnomu pravu samo jedan dio njezin primio, drugi pako mučke mimoišao.

Puchta naime kaže (Gewohnheitsrecht II. 20): „Ein Gewohnheitsrecht ist vorhanden, *nicht bloss* wenn der Uebung eines Satzes 1) eine gemeinsame Ueberzeugung der Volksglieder überhaupt, *sondern auch* wenn ihr 2) eine solche der Rechtskundigen, der Juristen als Vertreter des Volks zu Grunde liegt.“

Po našem mnienju nije za sigurno moguće razdijeliti misao Puchtinu, kao što je g. B. učinio (sr. str. XVIII i XX), na dva diela, te samo jedan prihvatiti, drugi pako mukom mimoići, a ipak se proglasiti nasljednikom Puchtine teorije.

Možda bi bio sud g. Bogišića o izučenih pravnicih blažim postao usljed prihvatanja ciele i podpune misli Puchtine.

— Orisav ovako pojam pravnoga običaja i označiv uzroke pojavljujuće se disharmonije među pravnim običajem i uporabom zakonâ, prelazi g. B. na razmatranje sredstvá, po njegovom mnienju jedino sposobnih, da se njimi rieši kolizija, koja može postati time, što si protuslove glede jednoga te istoga pravnoga odnošaja zakon i pravni običaj.

G. B. u tom obziru se neslaže sasvim sa mnijenjem Puchte, po kojem se ima ovakova kolizija isto tako smatrati, kao da bi nastupila među pravnimi pravili jednoga te istoga izvora.

G. B. razlikuje u tom obziru dva slučaja, naime slučaj, u kojem je „zakonodavac pri svome poslu *znao* za pravni običaj i sve njegove odnošaje k pravnome institutu, o kome zakon govori i koji se nalazi u oprjeci s običajem“, — dalje pako slučaj, kada, „kako se iz cijeloga smisla i smjera zakona vidi, zakonodavac toga običaja i njegovih odnošaja *nije znao*, kad je zakon tvorio.“

U prvom slučaju — kaže g. B. — zakon je stariji (?) i „ne može biti govora o ravnopravnosti običaja sa zakonom, nemoj u toliko, u koliko se njime može popuniti zakon“; u drugom pako slučaju „da je logično, da se smatraju u oprjeci stojeće postanove kao postanove jednoga istovietnoga izvora, te da se po običnih pravilih podvrgnu interpretaciji, kao što to Puchta i predlaže.“

Moramo priznati — te se slažemo u tom obziru sa g. B., koji je takodjer samo dielomice prihvatio mnienje Puchte — da je teorija Puchte o riešenju pomenute kolizije odveć obćenita, te da nebi bilo moguće u svih slučajevih s njom uspjeti. — Nu

nikako nemožemo pristati uz pomisli g. B. glede predloženoga njim načina postupanja za rješenje dedukcijâ, javljajućih se kao posljedice učinjenoga g. B-em razlikovanja.

G. B. kaže, da podupre svoju pomisao glede prve točke, da se nemože sumnjati o vlasti zakonodavca može li sbilja dokinuti stanoviti pravni običaj, pače, da je zakonodavac i dužan to učiniti, ako se pokaže taj običaj štetnim ili neumjestnim.

Nu ako je tako, onda postaje pitanje, da li zakonodavac, koji može iz stanovitoga razloga njemu poznati postojeći pravni običaj dokinuti, nemože takodjer jednostavnom, u zakonu iztaknutom izrekom, da nepripoznaje ni jednoga pravnoga običaja, koji bi protuslovio zakonu, već u napred osigurati za sve moguće slučaje kolizije prvenstvo zakonu pred pravnim običajem?

Nebi-li se dakle imalo smatrati pitanje o tom, da-li je zakonodavac znao pravni običaj, ili da-li ga nije znao, kao pitanje bez vrijednosti, te u slučaju sukoba ostaviti prednost zakonu, koji se proglašuje kao izključivo valjajuća norma?

Po ovom bi dakle važnost pitanja o razlikovanju slučajevâ kolizije među zakonom i pravnim običajem postala veoma ograničenom, te bi se mogla možda protezati samo na zakone, kod kojih bi se moglo sumnjati o tom, da li je njimi zakonodavac hotio postojeće možda pravne običaje dokinuti ili ne.

Bi li se našlo ovakovih zakonâ, osobito dana današnjega?

— I bez obzira na ovo obćenito razmatranje nemožemo priznati temeljitom argumentaciju g. B. glede drugoga između pomenutih slučajevâ kolizije, slučaja naime nepoznavanja pravnoga običaja sa strane zakonodavca.

Jezgra argumentacije g. B. (str. XXXIV sl.) sastoji se u tom, da zakonotvorac, koji nije znao pravnoga običaja, niti nije bio sposoban za to, da izdade zakon za taj pravni institut, glede kojega nije mu bilo poznato, kako se izražuje u pravnom običaju.

Treba scieniti, da nebi u slučaju, kad je znao zakonodavac za postojanje pravnoga običaja, tako bio odredio, kao što je sbilja učinio, već bi bio, prema naravi dotičnoga instituta, izraženoj najvjernije u pravnom običaju, drugačiju ustanovu izdao, takovu naime, kakvu baš zahtieva običaj, bio bi tako rekuć pravni običaj promienio u zakonsku normu.

Nehotice čini na nas ova argumentacija utisak sophisma.

Ako potražimo u pomenutom mnienju g. B. temeljno načelo, naći ćemo u argumentaciji njegovoj nazor, da narodu pripada pra-

vom vlastničkim ne samo razvijati pravo, već i — što je najvažnije — normirati pravne odnošaje, da i dana današnjega jošte obće valja načelo narodnoga suvereniteta, kao što je bilo možda u Rimu, gdje je bilo sve jedno, „*utrum populus voluntatem suam suffragio declaret, an rebus ipsis et factis*“. Nu otkada nepostoji više ovo načelo u obćenitoj valjanosti, iztiče se u zakonu volja najviše vlasti u državi, suverena, volja vladaoca, monarke — monarkične pako države, čini se, lebdile su g. B. pred očima kod njegova razmatranja; jer bi inače sa svojega gledišta manje imao povoda tužiti se na zakonodavčevo neznanje pravnih običajâ, temeljećih se u svijesti naroda.

Čim se pako iztiče u zakonu momenat odredbe, izlazeće od jedne vrhovne vlasti u državi, ova vrhovna vlast se pako prisudjuje ili monarku, ili njemu uz sudjelovanje clemenatâ iz naroda potičućih: onda je odredba, izlazeća od nje, te imajuća zakonski karakter, legalnom, njezina legalnost nesmije postati predmetom razpre među onom vlasti i članovi države. Ovakovu razpru o legalnosti samoga čina zakonarstva za sigurno bi proizvelo mnijenje g. B. u svojih posljedicah.

Al neobziruć se niti na to, bilo bi moguće protustaviti sophismu g. B. drugi, koji bi doveo baš do protivnoga rezultata.

Ako naime dopustismo zakonodavcu vlast, da dokine pravni običaj, koji protuslovi njegovomu ili već izdanomu ili izdati se imajućemu zakonu, i to jednostavnom izrekom, njom pako i da izključi svako obaziranje na taj običaj; ako dalje priznajemo, kao što i priznati moramo, da je zakonodavac bio dužan težiti za eksklusivnošću njegove u zakonu izražene volje, ako je inače hotio, da čuva svojoj odredbi karakter zakona, kao *norme, obće obvezujuće*: zar nemožemo onda zaključiti, da je zakonodavac već samim izdanjem svojega zakona hotio zapriječiti svakomu — sa zakonskim se neslažećemu — mnijenju o pravnom odnošaju, koji je on sada zakonom svojim uredio, da je dakle izdanjem zakona kao muče izključio svaki zakonskoj odredbi protusloveći pravni običaj?

Nu ako se ovo dopusti, onda u obće nemože nastati pitanje, da li je zakonodavac poznao pravni običaj ili ne; jer odgovor na ovo pitanje, makar bi se i mogao pronaći, bio bi barem sasvim bez praktične vrijednosti.

Svakako se treba obazirati jošte na jednu okolnost, ako hoćemo da razmotrimo sa gledišta g. B. koliziju među zakonom i pravnim običajem, te sredstva, kojimi da se ima dokinuti ova kolizija.

Kao što je g. B. sam iztaknuo, te sadržaj njegova djela u stotini primjerâ dokazuje, pokazuju pravni običaji provincializme, koji su kadkada od takove važnosti, da se od njih odsievaju sasvim različita međusobno pravna mnijenja.

Nu uređeno stanje u državi predpolaze za sigurno, da čvrsto i jednako rabi pravo.

Kako bi se moglo zadovoljiti pri faktičnoj uporabi predloženoga od g. B. načina postupanja ovomu prvomu zahtjevu svake države?

Preporučao bi možda g. B. njekoju vrst professionis juris, te se nebi bojao, osobito obzirom na današnju smjesu narodnosti u mal ne svakoj zemlji, da će se time krčiti put potpunij samovolji i pravnoj nesigurnosti?

Iz toga, što dosele navedosmo, moguće je valjda razabrati, da neće koristiti sredstva, koja g. B. predlaže, da se njimi dokine disharmonija, često se pokazujuća među zakonom i pravnim običajem.

Al niti teorija, koju je Puchta postavio, te g. B. sasvim pravedno označio kao neizvruču iz neposrednoga razgledanja odnošajâ života pravnimi običaji uređjena, niti Puchtina teorija o dokinuću kolizije među zakonom i pravnim običajem nemože se odobravati.

Sada bi moglo nastati pitanje: kakova dakle važnost ide pravne običaje glede pomenutih slučajâ kolizije?

Odgovor na ovo pitanje zahtievao bi dakako obširnijega razlaganja, nego li može biti razlaganje u jednom književnom razgledu; nu rezultat njegov jedva bi se mogao drugačijim načinom pojaviti, nego li tvrdnjom, da se velika doduše, te za oživotvorenje ideje prava odlučna važnost pravnih običajâ iztiče ponajprije u pitanjih de lege ferenda — barem obzirom na današnji stupanj razvitka državâ i zakonarstvâ.

Pravni običaji pružaju zakonodavcu najsigurnije sredstvo, da potpuno prilagodi svoje zakone onomu stanovištu, na kojem se baš nalazi narod, za koji on hoće da izdade zakon; pravni običaji, ako se na nje uvidjavno obazira, pružaju mu ujedno i najnaravniji temelj njihovomu budućemu razvitku.

U daljnjem razlaganju uvodnih svojih pomisli u samu radu dolazi g. B. do razmatranja posljedica, koje se pokazuju usljed nemarenja za pravne običaje glede znanstvenoga stanovišta, koje dana današnjega zauzima ponajvažnija struka pravničke nauke, naime poviest práva.

Da si u kratko predočimo susljedicu misli, koje je g. B. u tom obziru iztaknuo, treba nam kazati, da g. B. pokazuje ponajprije na razmjerno nizki stepen razvitka, koji zauzima u znanstvenom obziru pravna poviest prama sravnjujućemu jezikoslovlju, te smatra ovu okolnost kao posljedicu ponajprije zanemarenja uporabe pravnih običaja kao vrela za spoznanje prava, dalje pako neopravdanoga uobćenja drugih pravnih vrelâ u zemljištnom obsegu, kao što i u dobi valjanosti njihove, u obće dakle kao posljedicu nestalnice svekolike kritičnosti u postupanju pravnih povjestnikâ.

Kao faktična posljedica ove okolnosti pako treba da se iztakne, da neima danas jošte nijedne valjane poviesti prava ni jednoga naroda, kamo li bi se moglo pristupiti k izradjivanju poviesti prava „u svesvjetskom razvoju“.

Moramo sbilja u obće pripoznati, da ima g. B. pravedni razlog, kada se tuži na razmjerno nizki jošte stupanj razvitka, na kojem se nalazi ova važna grana juridičke znanosti, poviest naime práva; moramo priznati, da se čine od pojedinih iztraživalacâ na polju pravne poviesti pogriješke, koje g. B. nabroja; scienimo takodjer, da ima jošte razmjerno veoma malo radjevine, koja bi mogla zadovoljiti zahtjevom, što se moraju staviti sa znanstvenoga gledišta na pravu pravnu poviest; napokon odlučno takodjer tvrdimo, da za sada jošte nije moguće, upustiti se u konstrukciju sveobće „svesvjetske“ pravne poviesti.

Al nikako se nemožemo sasvim prilagoditi onim pomislim g. B., koje nam se prikazuju u razlaganju njihovom.

G. B. kaže sasvim obćenito, da nevalja veći broj postojećih radjevinâ o pravnoj poviesti zato, što nije mogao biti njihovim piscem poznat nutnji savez pravnih institutâ, kojega nije moguće saznati iz pukoga nabranjanja jurističkih faktâ, temeljećega se skoro beziznimno na pravnih zakonih kao vrelih spoznanja.

Diclomice se i ovdje slažemo sa mnijenjem g. B., te scienimo, da bi sbilja bila pravna poviest, koja bi se zadovoljavala ovakovim pukim nabranjanjem, najneplodnija stvar na svijetu. Ovakova radjevina zasluživala bi možda ime pravne kronike, ali ne naslova poviesti práva.

Nu za sigurno neima razloga tvrdnja tako obćenito izrečena, da nevaljaju one radnje zato, što se temelje gotovo sasvim na pisanih zakonih i drugih u prijašnja vremena pisanih izvorih.

I pisani bo zakoni pružaju nam za stanovite epohe razvitka práva ne samo najvažniji, već mal ne jedini izvor práva, a ipak

nije moguće, proglasiti iztraživanje onih epokâ za bezplodno i lišeno svakoga pragmatizma.

Izjavom svojom o nesigurnosti historičko-pravnoga iztraživanja, koje se temelji ponajviše na zakonih, podjeljuje g. B. zakonom svih vremenâ jednaku važnost, uzpostavlja osobito zakonom današnjim i zakone starijih epokâ pravne poviesti.

Al u onih epokah moraju se zakoni za sigurno pripoznati kao pravi i istiniti izraz volje naroda, kao skup normâ, u kojih se očituju pomisli naroda o važnijih odnošajih pravnoga života njegova. Zato su i pobilježeni pod neposrednim uplivom i nadzorom celoga naroda od istih članovâ samoga naroda.

Zar nam neprikazuju ovakovi zakoni — sasvim pravedno i pravi narodnimi prozvani — vjerno i podpuno stupanj razvitka, na kojem se je narod desio u stanovito doba?

Ovakovi zakoni mogu jamačno bez svake zapreke služiti temeljem za iztraživanje poviesti práva one dobe, niti se nemože tomu, tko se njimi tako služi, predbaciti nepragmatizam.

U obće pako valjda neima valjanoga pravnoga poviestnika, koji bi smatrao zakone kao temelj iztraživanju práva u njegovom razvitku, kad nebi znao, te mogao sigurno se o tom osvjedočiti, da je taj zakon, kojim se želi služiti, sbilja valjao i kao praktičan zakon rabio.

Jednostavnim pravilom ili, kako to g. B. krsti, fikcijom, da zakon, pošto je proglašen bio, odmah ili poslje iztečenja naznačene vacatio legis u život stupa, ovim pravilom neće se valjda ni jedan pravi povjestnik-jurista zadovoljiti, osobito ne za starije dobe pravne poviesti, već će mu uvijek lebditi pred očima pitanje glede faktične porabe zakona u životu, te će se on uvijek obazirati na izvore, iz kojih bi mogao crpiti osvjedočenje o tom.

Da u tom obziru važno mjesto zauzimaju takodjer pravni običaji, o tom neima dakako ni dvojbe.

Nješto sličnoga treba nam takodjer iztaknuti glede drugoga ukora, kojim je g. B. ukorio historike-juriste, naime glede uobčenja pisanih vrelâ práva i u teritorialnom i u vremenitom obziru.

G. B. kaže naime: „pokaže li se nekakav pisani izvor práva, iz kog se vidi, da je u jednome kraju ili razredu pučanstva neke zemlje živjelo ili žive u opredjeljeni odsjek vremena nekakvo pravilo, običaj ili zakon: to se mi nedovoljavamo tim, da ograničimo taj običaj, pravilo ili zakon na kraj ili na razred naroda, u kome se uprav javio i živio, nego ga odmah razprostranjujemo na cijelu

zemlju pa i na više zemaljâ, krajevâ i razredâ, ne obzirući se pri tom mnogo na razlike i u etnografskom i u telurskom i u ekonomnom i u istoričkom i drugim odnošajima, koji nedopuštaju ni pomisliti, da bi to pravilo moglo u svim tim krajevima u svih razredih pučanstva jednako živjeti“ (str. XXXVIII).

Ako pravni povjestnik takovim načinom postupâ kod svoje radnje, onda njegova radnja jednostavno ništa nevalja, niti nezaslužuje naslova pravne povjesti, kao što ni on imena pravnoga historika, jer ovaj ima predložiti pojave na čitavom polju pravnoga razvitka pojedinih narodâ, te se neće za sigurno bez važnoga razloga upustiti u ovakovo uobćenje. Time bi mu se često moglo dogoditi, da dodje u sukob sa vlastitim svojimi tvrdnjami, ovakovo bo uobćenje moralo bi više puta upravo zamrsiti njegovo razlaganje razvitka prava, koji se ipak organičkim načinom vrši.

Zakon, koji možda neodgovara sasvim dosadašnjemu razvitku ideje prava kod stanovitoga naroda, za koji ima ipak postati valjanim, treba da izvadja iz drugovrstnih izvora razlog svoje valjanosti.

Ovaj razlog pako mora pravni povjestnik proiznaći, te osim toga osobito i na to paziti, da li takav zakon u obće, te na koliko je možda sbilja u život i uporabu stupio, na kakve zapreke je naišla ova poraba, koja je bila posljedica upliva ovih zapriekâ itd.

Što se napokon tiče mnijenja g. B-a o načinu, kojim se vrši sbilja recepcija tudjih pravâ, te načinu, kojim postupaju „učeni“ pravnici u tom obziru: tu dakako moramo pripoznati, da je izreka g. B., koja je ujedno i osudom „učenosti“ mnogih naših pravnika, u mnogom obziru sasvim pravedna. Gdjejoji „Saatswörterbuch“ ili „Rechtslexicon“ često jedinim je temeljem, na kojem počiva zakon, njegova motivacija, pače često viećanje o njem u saborih. Da li zakon tako stvoren sbilja odgovara dosadašnjemu razvitku naroda u obće, te njegovu pravnu nazoru na pose, da li barem se nalazi u logičnom savezu sa zakoni dosada već izdanimi, to je dakako drugo pitanje, na koje nebi bilo tako lako moguće odgovoriti.

Dalje razlaganje g. B-a možemo mućć mimoići, jer nepruža više novoga materijala za razjasnjenje pitanja o važnosti predmeta, kojim se knjiga njegova bavi.

Tim načinom dakle mogli bismo, u priklopu s onim što smo gore naveli o važnosti pravnih običajâ, rezultat svojega razmatranja ustanoviti tako, da smatramo veoma zaslužnim nastojanje g. B.,

što svrati pozor učenjakâ na obsežno polje pravnih običajâ; nu da se nemožemo složiti s ekskluzivnošću tvrdnjâ njegovih.

Kad bi ove tvrdnje bile sbilja temeljite, onda se u obće nebi moglo ni misliti o sagradjenju pravne poviesti jednoga naroda. Pravni povjestnik vidio bi se baš u starijih te već i po njihovoj naravi tamnijih epokah razvitka prava lišenim sredstvâ, po tvrdnji g. B-a jedino, rek bi izključivo sposobnih za spoznanje prava.

Za ove starije epoke pravnoga razvoja malo se je naime sačuvalo spomenikâ, običajâ pravnih, tako da nebi bilo moguće na temelju samo ovom nacrtati dosta površnu sliku tadašnjega prava. Pravne običaje sadašnje pako takodjer nije moguće premjestiti jednostavno u starije dobe, jer se i pravni običaji, isto tako mienjaju tečajem vremenâ te usljed različitih vanjskih i nutrnjih uplivâ, kao što i njihov nosioc, sam narod.

Poslje teoretičkoga ovoga razlaganja prelazi g. B. na samu publikaciju, te obrazložuje način njezinoga postanka, kao što i uzroke, rad kojih bje knjiga baš u odabranoj formi izdana.

Na ovo dakle treba da i mi svrneme okom i da obrazložimo najprije gledište, s kojega je g. B. motrio predmet svoje radnje, i koje je prouzročilo i način njezinoga izdanja.

Da opravda svoje postupanje, iztiče g. B. ponajprije prigovore, kojimi bi se moglo po njegovu mienju prigovoriti publikaciji sbog vanjske forme.

„Na prvi pogled — kaže g. B. — mnogi će možda zapitati: rad šta je trebalo na više mjestâ ponavljati one odgovore, koji su jednaka sadržaja? Pa i u opće ne bi li bolje bilo iz svega toga materijala isključiti svakolika ponavljanja, pa makar bili izražavani izvjestiocima u različnim formama, isključiti svako mnogo-slovlje odgovoriciâ, riečju iz svega sastaviti kao nekakav kodeks ili svod?“

Ove prigovore želi g. B. pobiti pokazanjem na samu prirodu priobćenoga materijala kao što i na namjenu svoje knjige.

G. B. namienio je svoju knjigu tomu, da ima „predusresti nezrelo obopćivanje pojavâ u društveno-pravnom životu“. Sama priroda materijala pako da zahtieva odabrani način priobćenja njegova, jer samo takovim priobćenjem, kao što sbilja jest, mogu se prikazati čitaocu svi provincijalizmi i svekolike i najmanje različice i stereotipni izrazi; tako samo moguće je i saznati sasvim točno shvaćanje stanovitoga pravnoga odnošaja u narodu, te pokazati

razlike, javljajuće se kao posljedice različitih uplivâ, koji su na pravne pomisli naroda tečajem vremenâ djelovali.

Moramo iztaknuti, da se takodjer nebi mogli složiti s onimi, koji bi htjeli onaj drugi izmedju pomenutih prigovorâ proti knjizi g. B. upravit.

Svod pravnih običajâ nebi nam mogao objasniti individualnost pojedinih priedjelâ zemlje i slojevâ narodnih, nebi nam pružao sredstva za podpuno, točno shvaćanje pravnoga mišljenja, kako se je razvilo u svijesti naroda, te bi skoro sasvim visilo o većoj ili manjoj vještini sakupljača, kao što o boljem ili goreu njegovu poznavanju samoga naroda, hoćemo li u takovom svodu dobro saznati karakter pravnoga života toga naroda, kojega pravni običaji se predočuju.

Takav svod bio bi za sigurno samo onomu koristan, koji sam pozna iz vlastitoga izkustva biće narodno, malen broj dakle učesnjkâ mogao bi ga sa svom sigurnošću upotriebiti.

S toga razloga sasvim se slažemo s time, da su se priobćili rezultati sakupljivanja pravnih običajâ u formi puke gradje. Al od ove gradje za sigurno moguće je, pače mora se zahtievati, da bude u toliko barem obradjena, da se može sbilja gradjom smatrati, a ne možda sirovinom za gradivo, makar koliko izvrstno: mora se zahtievati, da se može sa ovom gradjom već započeti podignuće veličanstvene sgrade neposredno, bez daljnega prigovavljanja.

Ovo pako vodi nas baš na razmatranje pravoga sadržaja knjige g. B-a, kod kojega se dakako moramo ograničiti poglavito na vanjsku njegovu formu.

Rezultat, što se je postigao pozivom na sakupljanje odgovorâ na pitanja, razpošiljana u nekoliko tisuća iztisakâ po celom južnom Slavenstvu, taj rezultat nadkriljuje daleko sva očekivanja, koja su se mogla u obće činiti.

Malo ima pitanjâ, koja mogu nastati u različitim odnošajih pravnoga života naroda, osobito kojega slavenskoga naroda, na koja nebismo dobili u knjizi g. B. odgovora, osnovana na neposrednom motrenju bića narodnoga, priobćujuća nam neposredno pravne pomisli, kako su se razvile u svijesti samoga naroda, te odsievajuće najbolje njegov karakter.

Mnoge su strane pravnoga života južnih Slavenâ, koje se tek razjasnjuju odgovori nalazećimi se u knjizi g. B. Tako n. pr. može se kazati, da pravni odnošaj zadružnoga života, premda se je već

mного i s raznovrstnih gledišta o njem pisalo, ipak nije bio sasvim razjašnjen; obilatimi odgovori na 65 dotičnih pitanja naputka, izradjenoga po g. B., postao je taj odnošaj po našem mnijenju sasvim jasnim i za toga, tko nije imao prilike sam ga motriti neposredno u narodu. Isto tako i nasljedstveni odnošaji, kojih se tiče 46 pitanja naputka, podpuno se razjasnjuju odgovori, iza dotičnih pitanja umještenimi.

Zato se mora i veoma visoko cijeniti zasluga g. B., da se je latio energično posla oko sakupljanja izražaja narodnih pravnih pomisli na slavenskom jugu, te ih znanost može upotriebiti kao kušnike svojih iztraživanja, da služe najboljim i najsigurnijim sredstvom spoznanja narodnoga karaktera za etnografe, pravnike, u obće sve one, kojim treba poznati najnutrašnjiju narav naroda u njegovom motrenju na najvažnije odnošaje života.

Što su drugdje poduzimale moćne vlade s velikimi troškovi, to je na slavenskom jugu poduzeo g. B. sam, te je velikim dielom i sam izveo načinom, koji daleko rezultati svojimi nadmašuje svekolike naše nade.

Al upravo s toga razloga što ima knjiga g. Bogišića tako veliki značaj, što dalje nije moguće doskora možda opet sličnu radnju očekivati, osobito obzirom na to, da neima valjda drugoga, koji bi se mogao tako posvetiti ovomu poslu, kao što g. B.: s toga razloga mogli smo visoko podignuti zahtjeve naše na materijalnu i formalnu formu sadržaja knjige njegove.

U ovom zadnjem obziru — jer materialna strana sadržaja ne može biti po svojoj naravi predmetom kritike — iztaknuti ćemo dakle nekoliko po našem mnijenju važnijih prigovorâ knjizi g. B.

Što se tiče najprije samih pitanja, tu je dakako već i g. B. sam izjavio, da nedrži svoj naputak tako potpunim, da se nebi mogao ili popraviti ili nadopuniti.

Mi takodjer scienimo, da bi trebalo u pojedinih partijah više pitanja. Njihova nestašica dovela je kod nekoliko odgovorâ do toga, da je odgovorioc upleo u odgovor na stanovito pitanje ubaviest o drugom odnošaju, za koji nije bio pitan. Tako n. pr. ne nalazimo pitanja o „soku“; odgovorioc H. C. B. na str. 638 čuti taj nedostatak, te govori o njem kod pitanja, koje se niti netiče instituta soka.

Dalje pako — gdje je to bilo moguće — imala su se pitanja postaviti više konkretno; jer abstraktna pitanja, tičuća se osobito pravnih odnošaja, lako mogu do toga dovesti, da odgovorioc kod

formuliranja odgovora pomieša subjektivno svoje shvaćanje odnošaja s osvjedočenjem naroda glede njega se razvivšim.

Tako n. pr. pokazuju odgovori na pitanja 197 (kakvu razliku čini narod medju posjedovanjem (*possessio*) i svojinom (*dominium*), 300 (kakvu razliku čini narod medju zločinom i grijehom, medju zločinom i prestupljenjem) itd., da su to gotovo sasvim subjektivna mnijenja, izmedju kojih jedva će koji dio biti osvjedočenjem naroda, kamo li se može ovdje govoriti o narodnom običaju!

Nu ovi prigovori nisu od tako znatno odlučne važnosti, da bi se usljed manâ, koje su jim dali povod, gubila vrijednost same radnje g. B.

Mnogo su važniji oni, koje smo dužni sada podignuti.

Seicnimo naime, da knjiga g. B. onako izdana, kako ju je g. B. izdao, nije se imala štampati, već da je imala biti stoprv temeljem redaktorske radnje njegove, te da se je imao tek rezultat ove radnje objelodaniti.

Nalazi se bo u knjizi g. B. toliko stvari, koje u nju nepadaju, da makar tumačili njezin naslov što obširnije, čudom se moramo čuditi, kako je g. B. mogao ovu knjigu u tako nesavršenoj formi izdati.

Nam se čini, da se je redaktorska radnja g. B. ograničila na to, da poreda odgovore, iz različitih mjesta njemu priposlane, onim redom, kojim i svoja pitanja, pa se nije niti na sadržaj ovih odgovorâ pomno obazirao. Postavljanje malobrojnih opazaka na dnu stranâ nemože se kao protudokaz ove tvrdnje navesti, jerbo — čini se — i ove su došle na svoja mjesta skoro slučajno, tako da su si na mnogih drugih mjestih mogle i imale s istim pravom postaviti. U tom mnijenju i sam g. B. nas podupire izrekom svojega uvoda, gdje kaže (str. LVII), da su opazke „postavljene samo na ona mjesta, gdje se je *na prvi pogled* pokazivao kakav bitni nedostatak u tome ili drugome odgovoru“.

Takova djelatnost redaktorska kod tako neizmjerano važnoga podhvata nemože se za sigurno smatrati dovoljnom.

Premda niti mi ne bismo zagovarali, da se materijal, sakupljen po g. B., izdade u formi nekakva svoda, to ipak moramo izjaviti, da bi se bilo imalo mnogo odgovorâ izpustiti, budi što su sasvim suvišni, budi zato, što nepadaju po svojem sadržaju u zbornik g. B., pa su imali izostati.

Nije dakako moguće, da nabrojimo sve odgovore, koji se po našem mnijenju nisu imali primiti u sbirku g. B. Samo nabranje ovakovih odgovorâ zauzelo bi nerazmjerno mnogo mjesta ovdje.

Nu da ipak natuknemo razloge, za što smatramo, da mnogo odgovorâ, u knjizi g. B. štampanih, podnipošto onamo nespada: razdijelit ćemo sve ovakove odgovore u stanovite kategorije, te za objasnjenje njihovo navesti kakav primjer kod svake kategorije.

Čim počmemo pregledati knjigu g. B-a, opazit ćemo nerazmjerno velik broj čisto negativnih odgovorâ, u kojih odgovorioc očituje ili svoje neznanje, ili nestašicu podatakâ za odgovor na stanovito pitanje itd.

Često se takodjer događa, da ima glede jednoga te istoga pitanja iz različitih mjestâ jednakih negativnih odgovorâ. Koji je uzrok tomu, da je svaki ovakov odgovor na pose iztaknut?

Ako je stalo g. B. možda do toga, da iztaknućem ovakovih negativnih odgovorâ podtakne na popunjenje ili popravljenje njihovo, bilo bi se podpuno zadovoljilo svrsi, kad bi bio g. B. iztaknuo zasebice mjesta, iz kojih je dobio negativnih odgovorâ.

Time bi se ne samo prištedilo veoma mnogo prostora, te bi vanjski oblik knjige postao uglednijim, već bi se i samoj baš pomenutoj svrsi bolje poslužilo. Ovakovim bo poredjanjem mjestâ, iz kojih su negativni odgovori stigli, više bi se svraćala pažnja na moguće uzroke, radi kojih su baš iz pomenutih mjestâ došli negativni odgovori, ili zašto ima baš tamo odnošajâ, koji su dali povod neznanju odgovorioca ili nestašici pomenutih podatakâ.

Primjera radi navesti ćemo samo odgovore na pitanje 4. Među odgovori dolazi jedanaest puta prosti odgovor „nema“. Ovih jedanaest „nema“ moglo bi se ipak bilo stegnuti po našem mnienju u jednu rubriku!

Kod pitanja 7 nalazimo deset ovakovih odgovorâ, kod pitanja 24. četiri itd.

Isto tako se je moglo postupati glede mnogobrojnih sasvim suglasnih, jednom riečju iztaknutih, pozitivnih odgovorâ, n. pr. „može“ itd. I ovi odgovori mogli su doći u jedinu rubriku.

Druga nepodobština, koja se je mogla pomnijom redaktorskom djelatnošću takodjer lako dokinuti, sastoji se u tom, što se nalaze često odgovori u rubrici kod pitanja, na koje se niti neprotežu ili kojemu nikako nedolikuju.

S toga razloga imali su se ovakovi odgovori ili premjestiti na mjesto, kamo po sadržaju svojem pripadaju, ili su se imali sasvim izostaviti. Tako n. pr. ima kod pitanja 184. („Može li svak i na tugjoj zemlji tražiti blago?“) odgovor iz Stroš.: „Niko ne zna, da li bi ga i gdje bilo, zato i ne traže“.

Koji može ovdje biti uzrok iztaknuću ovakova odgovora? Kako dolikuje taj odgovor pitanju i kakav pravni običaj se njim razjasnjuje?

Ovakovih primjerâ, spadajućih u istu kategoriju, sijaset bi se moglo navesti. Sr. n. pr. p. 409. Nov. ad 184; p. 418. Nov. ad 189; jedan dio odg. Lik. ibid.; p. 425. Dobr. ad 192 itd.

Druga je opet kategorija odgovorâ, koji dolikuju dvima pitanjima. Ovakove odgovore trebalo bi po našem mišljenju razdijeliti u rubrike, u koje naravno spadaju. Tako n. pr. dolikuje odgovor str. 410. H, C. B. isto tako pitanju 184, kao što i pitanju 185; dakle se je imao razdijeliti u sastavine, koje pitanja traže. Da je g. Bogišić tim načinom postupao, moglo se je izbjeći tim čestim odgovorom: „Kazano je gore“, „gledaj pitanje to i to“ itd.

Naproti ovoj kategoriji stoji druga, obuzimajuća odgovore, koji su se mogli jedan s drugim sjediniti.

Odgovorâ, spadajućih u ovu kategoriju, ima najviše; oni su svojom suštinom sasvim istovjetni, samo u pojedinih izrazih ima različitosti, dolikujuće ogromnom većinom samo različitomu načinu mišljenja pojedinih odgovorilaca. Ovakovi odgovori mogli su se sjediniti uvijek u jedan odgovor, te bi se time ne samo mnogo, veoma mnogo prostora prištedilo, i tako knjiga sama postala jeftinijom i većemu broju čitatelja pristupnom, nego bi se time i znatno olakotilo daljnje iztraživanje na temelju podataka, koje knjiga g. B. pruža.

Ako je pako g. Bogišić scienio, da mu treba paziti na narčin, kojim narod misli svoje očituje, i na provincializme, koji se u pravnih običajih nalaze, onda je mogao sličnim načinom postupati, kojim se postupa kod izdavanja pismenih spomenika. Mogao je naime, da iztakne različitosti u očitovanju misli ili kadkada i u samom sadržaju se nalazeće, izabrati najpodpuniji odgovor, pomenute pako razlike u kratkih opazkah na dnu strane spomenuti.

Ina kategorija opet ima znatni broj odgovorâ, na kojih se već kod njihova čitanja vidi, da nesadržaju viesti o narodnih običajih, već da su pisani od ljudi, valjajuće zakone poznavajućih, kojim možda nije bila poznata narav ili bitnost pravnoga običaja narodnoga, te su pod pitanje naputka jednostavno zabilježili sadržaj zakonske ustanove.

Ovu razliku imao je g. B. kao izdatelj zbornika sadašnjih prav-

nih običaja u južnih Slovenâ svakako naznačiti. A nebi ni mučno bilo kloniti se ovakovih manâ.

Tako n. pr. na prvi se mah vidi, da odgovor str. 421. Kon. na pitanje 190. nije ništa drugo do parafraza ustanovâ obćega austr. gr. zak. poglavja o stečenju vlastnosti priraštajem.

Ovakovi odgovori nisu samo sasvim suvišni, već mogu i onoga, koji nepozna dotične zakonske ustanove, zavesti u bludnju.

Kao što se pako odgovori ove kategorije temelje na ustanovah materijalnoga prava, ima drugih odgovorâ, opisujućih postupak sudovâ, zakoni valjajućimi propisan. I ovakovi odgovori imali su se dakle izostaviti.

Kad se n. pr. na str. 423. kaže, kao odgovor na pitanje 191. „takovi otoci (insula in flumine nata) pripadaju carstvu, i zato ih vlasti na korist javne blagajnice javno prodaju“: tu sbilja nije moguće dokučiti, kako je došao takav odgovor u zbornik pravnih običaja.

Ovakovih odgovorâ ima, osobito počamši od strane 565, znatan broj.

Mnogo odgovorâ pokazuje nam opet čisto subjektivno mnijenje, nestojeće često s narodnim običajem u nikakvom doticaju. Kako dolaze ovi odgovori u sbornik?

Ako n. pr. odgovor str. 630. Zem. na pitanje 328 glede bludnosti kaže: „Ovu bi valjalo u Zemunu strože kazniti, gdje ima ovelik broj krčmâ, u kojima bludnice imaju svoje zaškuljke“, — tu sbilja nitko neće iz ovoga naučiti se nješto novoga o pravnom kojekakvom običaju; ovu dakle izreku bilo bi valjalo za sigurno izostaviti. Ili, ako se o pijanstvu kaže, da se to zlo izkorieniti neda: tu može biti ovo mnijenje sasvim opravdano, al se netiče pravnoga običaja, te nespada u sbornik njihov.

Napokon se nalazi u sborniku g. B. veoma veliki broj odgovorâ, koji očevidno pokazuju, da odgovorioc nije shvatio misao samoga pitanja. Ovakove odgovore imao si je dati g. B. prije razumačiti, gdje je to bilo moguće; one pako, koji neimaju absolutno nikakva smisla, sasvim izostaviti. Tako n. pr. se može polovina odgovora H. C. B. na pitanje 333. zauzimajućega cielu jednu stranu (638 sl.) smatrati suvišnim maštanjem, koje za sigurno nije niklo iz dobro shvaćenoga smisla pitanja. Isto tako pokazuje i jednostavni odgovor Bos. *ibid.*, da odgovorioc nije shvatio smisla pitanju.

Tim načinom trebalo bi bilo po našem mnijenju mnogo, veoma mnogo stvari iz knjige, kojom se evo sada bavismo, izpustiti. Knjiga

bi bila postala usljed toga doduše barem za 20 štampanih araká manja, ali bismo imali sbornik pravnih običajá, na kojega temelju bi bilo moguće neposredno dalje graditi, te bi bio pristupnim i onim, koji nisu možda jošte tako napredovali u pravnoj znanosti slaven-skih narodá, da bi bez potežkoće mogli upotriebiti knjigu g. B., ka-kva jest.

Te tako možemo zaključiti razpravu svoju s tom izjavom, da bismo drage volje bili jošte počekali koje vricme na knjigu, na koju smo tako zvjedljivo i veselo čekali, kad bi ona kasnije možda manje sadržaja nam pružala, al bi taj sadržaj savršeniji bio, nego što smo ga sbilja našli! —
